

De ofrivilliga

Fem kryssklippta historier, som står för sig själva men tillsammans bildar mer än summan av delarna. Den publik- och kritikerrosade succéfilmen "De ofrivilliga" bjuder på en lågmäld, allvarlig, skrämmande, angelägen och humoristisk inblick i vår samtid. Formen och filmens tematik; gruppen, individen och den fria viljan, är närmast att likna vid ett filmpedagogiskt buffébord; här bjuds på moraliska dilemman, frågor om skuld, ansvar, grupsociologi och roller. Frågeställningarna bottenar, liksom filmens titel, i tidlösa filosofiska - och naturvetenskapliga - resonemang om människans natur.

Rekommenderad för åk 9 & gymnasiet

EN FILMHANDLEDNING AV
ELSA COJNBY

Handling

Scenario 1. Familj och vänner har samlats till en lite större sammankomst. Artighetsfraser, kallprat och mer avslappnade samtal bildar tillsammans med klirret från höjda välkomstdrinkar, det trivsamma sorl som möter oss. Världinnan, en kvinna i 60-årsåldern hälsar sin brors nya, något yngre, fru från Asien välkommen. Med ett uppmuntrande, om än något ansträngt, leende klarar hon av de nödvändigaste artigheterna med sin nya svägerska.

Som den goda värdinna hon är hinner hon till och med kommentera det svenska vädret, innan hon ursäktande hastar vidare för att ta hand om andra gäster.

Sedan rör sig sällskapet ut i trädgården. Far i huset ska med hjälp av ett av barnbarnen sätta fyr på de fyrverkeripjäser som förberetts på tomten. Skaran av åskådare har fått i sig lite att dricka och skojar om världens oduglighet när pjäsen tänts men inte skjutit iväg. Fru och dotter ber pappa att vara försiktig när han närmar sig krutlådan för att se vad som gått gale. I samma ögonblick som han kommer fram exploderar det pyrande fyrverkeriet och kvällens värd blir olyckligt träffad i ögat.

Den första och mest självklara påföljden att föra den skadade mannen till akuten avblåses av den skadade själv. Han vägrar blankt att söka sjukvård och låter istället dottern lägga ett förband över ögat. Festligheterna fortgår och värden, nu med halva ansiktet täckt, döljer sin smärta och fortsätter socialisera med sina gäster.

Scenario 2. Den kända svenska skådespelerskan svarar artigt, tackar för komplimangen, ler lite ursäktande och försöker återgå till sin pocketbok. Paret på platserna bakom noterar inte den avrundande tonen i hennes röst utan fortsätter med sina nyfikna närmanden. När bussen stannar vid en rastplats sätter de sig intill henne i restaurangen och fortsätter med sina kontaktförsök. Vänlig och, kan vi anta, mån om sitt rykte, bibehåller skådespelerskan

sitt leende och besvarar deras frågor.

Åter på bussen lämnar hon sin plats för ett toalettbesök. Hon har fått något på kjolen, en irriterande fläck som hon försöker gnugga bort inne i det lilla trånga utrymmet på den krångande bussen.

I samma buss befinner sig den unga reseledaren. Hon sitter där framme, intill bussens förare. Bekantskapen dem emellan är ny och trevande, tonen en aning ansträngd och samtalet en aning krystat. Men kallpratet byter karaktär när den nyskilde busschauffören börjar prata om sin ex-fru och omständigheterna kring hur han blev lämnad. Han överskrider gränsen för vad två främlingar delar med varandra och han får den unga reseledaren att obekvämt vrida på sig.

När bussen står stilla märker chauffören att gardinstången på toaletten har gått sönder och han ser med oblidla ögon på händelsen. Principfast kräver han att den skyldige ger sig till känna innan han kör vidare och eftersom ingen omedelbart framträder blir bussen stående. När en passagerare får nog och erbjuder sig att betala kostnaden för gardinstången avböjer busschauffören; passageraren måste förstå att det nu är otänkbart att köra vidare; busschauffören skulle helt tappa ansiktet om han gav upp nu. I en inklippbild ser vi hur skådespelerskan har sönder gardinstången. Efter timmar av väntan uppmanar en pappa sin son att ta på sig skulden och be om ursäkt för det inträffade. Pojkens frammanade "erkännande" godtas av den lättade och belätne busschauffören och resan kan äntligen fortsätta.

Scenario 3. Sara och Linnea, två tjejer i yngre tonåren, poserar framför en kamera. Lätt avklädda, med plutande läppar och mascaratyngda ögonfransar tar de utmanande foton av sig själva. På en förfest dansar de och visar upp sig för sina kompisar innan de drar ut på stan. De är fulla och har med sig en flaska på spårvagnen där de ivrigt pockar på uppmärksamhet från sin omgivning, framförallt från en man sittandes intill dem. "Lasse? Roger? Johnny-Boy?" försöker de, till mannen som in i det längsta försöker ignorera dem. Besvrad tar han, efter mycket tjat, tillslut kort av tjejerna och sig själv med sin nya

mobiltelefon.

Natten slutar på en utomhusfest i en park. Linnea har däckat och killkompisarna i gänget tar kort på henne innan de kastar en ölburk mot en förbipasserande bil. Mannen som kör bilen tvärnitlar och kommer ut för att konfrontera ungdomarna, varpå alla springer iväg. Alla utom den avdäckade Linnea. Bilisten lyfter upp den medvetlösa flickan och tittar sig omkring innan han lägger in henne i bilens mörka baksäte och lämnar platsen med en rivstart.

"Fattar du vilken tur du har?" Dottern och kompiserna sitter i soffan hemma hos Linneas skakade mamma. "Vad som helst hade kunnat hända", fortsätter hon och tittar på Sara; "och du, varför gjorde du inget, eller någon annan, ni var ju flera stycken?"

Scenario 4. Den unga entusiastiska lärarinnan vill visa sina lågstadielever vad gruppträck innebär och hon iscensätter Salomon Aschs klassiska experiment med barnen. Ovetandes om vad det går ut på skickas Alicia ut i korridoren och när hon kommer tillbaka ombeds hon svara på frågor om längdförhållandet mellan två linjer. Uppgiften är enkel och Alicia blir förvånad när det svar hon först anger motsägs av alla andra i klassen. Vid nästa försök svarar hon (rätt) igen men, betydligt mer osäker. Alla i klassen skrattar och svarar tvärtemot Alicia. Tredje gången funderar Alicia länge och svarar tillslut det som är påtagligt fel. Lärarinnan berättar då att det var ett experiment, att Alicia såklart hade rätt de två första gångerna och att hon säkert visste även den tredje gången, men att hon ändå valde att svara så som hon trodde att de andra skulle svara.

När den unga lärarinnan senare blir vittne till hur en äldre anställd på skolan fysiskt tillrättavisar ett barn får hon själv uppleva otäcka gruppmeکانismer. Ulf, mannen som begick överträdelsen, blir ursinnig över sin unga kollegas kritik och får hela lärarrummet på sin sida i en tyst utfrysningprocess.

Scenario 5. Det gamla kompisgänget med sju killar i 30-årsåldern har samlats på landet. Den uppslupna jar-

gongen dem emellan tar en allt grövre sexuell karaktär och gränsen mellan sammansvetsande skämt och splittande övertramp utmanas när lek övergår i allvar. I de andra kompisarnas närvaro brottas en av dem omkull Olle för att ge honom oralsex. Olle protesterar högljutt och blir allt mer desperat i sitt försök att undkomma men den gamle "kompisen" är påstridig och de andra i gänget väljer att titta bort och avfärda händelsen som ett skämt. Efter övergreppet ringer Olle sin flickvän. Han vill bli hämtad från landstället, men när hon väl kommer fram har han hunnit ändra sig; trots allt så har de ju alltid skämtat så tidigare? Kanske har han överregerat...men han sa ju nej?

“Ingen människa är en ö”

...sa John Donne, en brittisk poet och teolog. Varje människa interagerar med andra människor och i varje grupp hon ingår finns det regler och konventioner som styr samspelet. Reglerna kan vara uttalade eller till och med nedskrivna, som lagar, men de kan också vara underförstådda och för en utomstående helt osynliga. Normer och koder som gäller inom gruppen är viktiga för att upprätthålla den sociala ordningen. Brott mot dessa underförstådda regelverk medför, som vid andra överträdelser, risk för repressalier.

- Ulf överträder svensk lagstiftning när han fysiskt tillrättavisar en elev, men det är ett regelverk som han, med sina tysta kollegors samtycke, tycks ge sig rätten att åsidosätta. Vilken outtalad regel bryter den unga lärarinnan mot när hon konfronterar Ulf? Hur ser ni på den bestraffning hon får från kollegiet?

- Titta på den sociala situation du befinner dig i just nu; berätta om några av de uttalade respektive underförstådda regler som styr villkoren för samspelet! Hur tilltalar man varandra? Bemöter alla varandra på samma sätt eller finns det olika regler inom gruppen?

- Präglas alla mellanmänniska situationer av koder för det sociala samspelet? Hur lär man sig dessa? Vad har koderna för funktion? Har du varit med om ett sammanhang där du känner dig obekvämdärför att koderna som gäller är annorlunda än dem du är van vid?

Det kan vara svårt att sätta ord på tysta normer, bara att göra det kan vara detsamma som att utmana dem. Det kan finnas inofficiella värderingar, grupperingar och hierarkier som inte "får" uttalas, utan risk för repressalier.

- Resonera kring grabbgänget på landet. Olle känner sig kränkt och har bett sin tjej komma och hämta honom, men när de sitter och pratar i bilen ångrar han sig och velar fram och tillbaka. Vad är det som händer? Vem är ledarfiguren i grabbgänget och hur märks det? Har du sagt hur du känner, frågar Olles tjej. Vad svarar Olle? Varför har han så svårt att säga ifrån, fast att han inte alls är bekväm med situationen?

- Vad är det som händer, eller som karaktärerna fruktar ska hända, om de bryter mot gruppens ordning?

I sociala sammanhang formas roller utifrån funktioner och positioner inom gruppen. Med rollerna följer beteenden och förväntningar om särskilda beteenden.

- Vad är det farbrorn som skjuter en fyrverkeripjäs i ögat men vägrar söka vård, försöker upprätthålla? Varför? Om hans fru eller barnbarn hade träffats lika illa, tror du då att den personen hade tagits till sjukhus? Även mot sin vilja?

Ofrivilliga = oskyldiga?

Efter ett uppmärksammat mord i USA talas det ibland om "Genovese Syndrome", som syftar på fenomenet att vittnen, tvärtemot vad man kan anta, är mindre benägna att ingripa ju fler de är. Den 28-åriga Kitty Genovese blev misshandlad i en halvtimme utanför sitt hem innan hon slutligen brutalt mördades. Allt inför 38 vittnen - varav ingen larmade polisen. Efteråt förklarade de omskakade grannarna att de förutsatt att någon annan skulle ha ingripit, något forskare kommit att kalla "diffusion of responsibility".

- Tycker du att grannarna som inte ingrep bär skuld för att de inte agerade? Ingen ville kvinnan illa, ändå resulterade deras underlåtenhet i att kvinnan mördades. När, förutsatt att de kan vara det, är människor ansvariga för sina handlingar?

- I lärarrummet är alla tysta, ingen ställer sig på den unga lärarinnans sida och ifrågasätter incidenten med Ulf och eleven. Vilket ansvar har de lärarna för den felaktiga behandlingen av en elev, tycker du?

- Förutsätter inte moraliskt ansvar en fri vilja? Är i så fall tron på den fria viljan en förutsättning för vår människosyn och vårt samhälle? Har Linneas mamma rätt att kritisera dottern och hennes kompis för det som hände? Varför/varför inte? Vad, om något, fråntar Sara och kompisgänget (och Linnea själv) ansvaret för den fara de utsatte Linnea för?

Filosofiska och psykologiska antaganden om mänskligt beteende har gett upphov till ett antal välkända socialpsykologiska experiment. Ett av dem, som leddes av Solomon Asch på 50-talet, refererar Ruben Östlund direkt till i sin film.

Aschs studie gick ut på att försökspersoner i en grupp fick jämföra längden på olika linjer. En given linje skulle jämföras med tre andra; en kortare, en längre och en identisk. Det faktiska längdförhållandet mellan linjerna var tydligt men resultatet av undersökningen tydde på något annat. Gruppmedlemmar tenderar att svara som de övriga i gruppen gör, oavsett uppenbart rätt eller fel. Började en person ange fel linje följde allt fler efter och upp-gav det felaktiga alternativet, trots att det knappast gick att ta miste.

- Hur resonerar du kring scenen med Alicia och linjerna? Är det en rolig scen? En konstig scen? En realistisk scen? Är det problematiskt att lärarinnan använder Alicia för att iscensätta experimentet? Hur tror du att Alicia känner?

- Vad är konformitet? Vad är det som kan hända om man

utmanar gruppens normer och värderingar? Varför är det så skrämmande?

Det är ofrånkomligen Maria som har ner gardinstången på bussens toalett. Hade hon sagt det från början hade det förmodligen inte medfört några sanktioner alls, men hon underlät istället att berätta om missödet för busschauffören. Efter upptäckten att gardinstången är trasig agerar busschauffören oväntat kraftfullt. Händelsen förstoras, blir en principfråga om rätt och fel och Maria hamnar i en pinsam situation eftersom hon inte har sagt något från början.

- För varje tickande sekund, varje sökande blick, varje ord och varje rörelse i bussen ter sig möjligheten att träda fram allt mer avlägsen. Ironiskt nog resonerar bussens förare likadant; "Som du säkert förstår har jag satt mig i en rätt speciell situation. Jag kan inte bara gå in och sätta mig nu", säger han till killen utanför bussen när de stått stilla ett tag. Varför kan han inte köra vidare, vad menar han? Kan du känna igen dig i situationen med förlorade ögonblick?

- Maria borde ha erkänt men ögonblicket gick förlorat och situationen förstordes upp. Är det rimligt att kräva att hon skulle ha erkänt, vi får anta att hon förstörde gardinstången oavsiktligt? Hur skulle du själv ha agerat? Först får ungdomsgänget sedan den lille pojken vara syndabock och bära skulden för Marias brott, komplicerar det saken?

- Hur förhåller sig makt och maktlöshet till diskussionen om den fria viljan? Har till exempel Sara och Linnea makt? Diskutera vad som händer på spårvagnen, för vem är situationen pinsam? Vem eller vilka är i maktposition? Varför?

Filmen, filmmediet och kollagetekniken

I "De ofrivilliga" presenteras vi för situationer och personer som på olika sätt synliggör tysta normer, koder, funktioner, positioner och sammanhang.

- Tillsammans bildar de olika scenarierna mer än fem slumpartade nedslag; likt bitar i ett pussel skapar de en större bild - men av vad?

- Filmen ger inte åskådaren ett subjekt att identifiera sig med, istället berättar den om fem olika situationer och ett femtontal personer, hur upplever du det? Tycker du att filmens form skapar intresse eller distanserar dig som åskådare, kanske både och? På vilket sätt?

- Den statiska kameran är ofta placerad en bit ifrån händelsens centrum, bakom karaktärerna eller riktad mot något annat än personerna som agerar. Vad får det för effekt? Gör det ljudspåret mer framträdande eller hur förstår vi vad vi ser? Varför tror du att regissören har valt att filma, eller inte filma, på det sätt han gjort?

Precis som filmens karaktärer och människor i vår (upplevda) verklighet, förstås i förhållande till sin omgivning, förstås filmens bilder och berättelser i relation till det ramverk som omger dem. Varje enskild bildruta i en film fylls av mening beroende på ordningen av de bildrutor som omger den; filmmediet är ett komplext kollage av bilder och ljud. Summan av alla bilder och ljud blir mer än summan av varje bild och ljud för sig. I kollaget uppstår något nytt och helheten är plötsligt mer än delarna tillsammans.

- Vad skulle du säga att Ruben Östlunds film handlar om? Berättar den om människan? Om mänskligheten? Om svenskhet? Om vår samtid?

- Kan man förstå människan själv som ett kollage? Naturvetenskapliga förklaringar av människoarten nedbruten i sina biologiska beståndsdelar utelämnar något; vi känner inte igen bilden av oss själva beskrivna i termer av celler, nervtrådar, atomer och stringar, därför att vi är mer. Eller?

Ruben Östlund använder sig av flera filmvetenskapliga grepp som låter sig knytas till Berthold Brechts teorier om

"verfremdung". Dramatikern och kulturteoretikern Brecht eftersökte distans mellan åskådaren och det som framställs för att skapa ett aktivt, reflekterande deltagande och han presenterade konkreta verktyg för att bryta illusionen och medvetandegöra skådespelarnas och publikens villkor och positioner. Direktadressering, att personen framför kameran tittar och agerar in i kameran, är till exempel ett sätt. Direktadressering gör oss medvetna om kamerans närvaro och påminner oss om berättelsens form.

Östlunds berättelse medvetandegör onekligen filmmediet och seendeakten. Han får oss att vrida på oss, känna obehag och delaktighet, för vi är, liksom filmens grupper och karaktärer, aktörer i de sociala rum som skildras.

- Påverkas du speciellt av scenen med Linnea och Sara, när de poserar framför kameran? Tror du att den skulle kännas annorlunda om vi såg händelserna från ett annat perspektiv istället för från den kamera de tilltalar?
- Hur förhåller sig "mainstreamfilm", alltså klassisk hollywoodfilm, till kameran och själva filmmediet? Maskerar eller framhäver den berättelsens form?
- Alla filmens karaktärer har sina riktiga (för-)namn. Varför, tror du?

“Den fria viljan”

För att besvara frågan måste man bryta ner den i sina beståndsdelar. "De ofrivilliga" får vi förstå som en negation till sin motsats "de frivilliga", men det kan i sin tur förstås som lite olika saker. När man pratar om "fri vilja" i vardagen menar man kanske att någon agerar utifrån sin egen vilja, utan tvång eller påtryckningar. Påståendet "att delta i baskettturneringen är frivilligt" ger uttryck för att aktiviteten inte är obligatorisk, man är inte tvingad att delta. I vardagen antar och utgår vi alltså ofta från föreställningen om att människor har en fri vilja och är förmögna att fatta självständiga beslut. Om så är fallet, om det är helt eller delvis eller inte alls sant, råder det dock

delade meningar om.

Idén om inskränkningar av den fria viljan härleds till olika typer av det som kallas determinism. Determinism åsyftar när det används som motsats till "fri vilja" tänkande och handlande bestämt av faktorer bortom individens kontroll. Man kan tala om determinism i förhållande till ödet, Gud och slumpen, men också gener och social miljö.

- På vilket sätt är karaktärerna vi möter ofrivilliga? Är alla människor ofrivilliga? Vad syftar titeln, "De ofrivilliga" egentligen på?
- Tycker du att karaktärerna i Ruben Östlunds film är determinerade, alltså begränsade i sin valmöjlighet? Alla? Hur? Styrs de av ödet, av Gud, slumpen, sina gener eller sina sociala positioner?

Den mänskliga naturen

Gud, ödet och slumpen kan upplevas som irrationella förklaringar till samhällen och människors handlingar, men de belyser det problematiken bottnar i; föreställningen om vad det innebär att vara människa.

- Vad är utmärkande för den mänskliga naturen, anser du? Hur skiljer vi oss från andra djur? (Gör vi det?)
- Förståelsen av vad en människa är har skiftat genom historien. Gör några nedslag och ta reda på hur man resonerade under antiken, medeltiden, renässansen, upplysningen och romantiken?

Att orientera sig om förändringarna av livs- och samhällsåskådningar, världsbilder och vetenskapliga antaganden historiskt är en del av det man sysslar med inom just idéhistoria. Viljan att kartlägga och förstå den mänskliga naturen har sysselsatt - och sysselsätter - teoretiker från olika discipliner, som får olika svar beroende på frågeställningar och vetenskapliga metoder. Inom naturvetenskapen besvaras frågan med hjälp av t ex biologi, biokemi och genetik medan de humanistiska vetenskaperna söker svaren

genom ämnen som filosofi, litteraturvetenskap och sociologi. Även om de flyter samman och knappast någon skulle skriva under på en ensidig förklaring av vad en människa är kan man alltså urskilja två sidor; en som studerar människan som fysiskt fenomen och en som studerar henne som kulturell varelse.

- Hur skulle du säga att vi förstår begreppet människa idag? Det är mycket tal om yta, kroppsfixering, gener, arvsanlag och avsaknad eller ointresse inför religion och andlighet. Håller du med? Förändrar konsumtionskulturens skönhetsindustri och genetikens framsteg vår uppfattning om vad det innebär att vara människa, tror du?

Den fria viljan i natur- och humanvetenskap

Att naturvetenskapligt närma sig föreställningen om den fria viljan kan t ex innebära en studie av de fysiologiska förutsättningarna för vår tankeverksamhet och förmodat "fria vilja". Hjärnans ca 100 miljarder nervceller, neuroner, är förenade med varandra och i sin tur uppbyggda av cellkärnor, mitokondrier och DNA. I grund och botten består

hjärnan som all annan materia av atomer; elektroner, protoner och neutroner, som i sin tur består av kvarkar, neutroner och strängar.

Hur komplex den än är lyder hjärnan under de fysikaliska naturlagarna och kan således inte göra något som avviker från de givna förutsättningarna. I den bemärkelsen är våra tankemönster förutbestämda och den fria viljan alltså underkastad fysisk lagbundenhet.

Någon fri vilja är det alltså inte tal om, men kanske kan man tänka sig någon form av utrymme för ett unikt beslutsfattande och upplevelse av en fri vilja, beroende på tankemönstrens karaktär. Processerna i hjärnan får konsekvenser som skapar erfarenheter som i sin tur kan antas påverka hjärnverksamheten och bilda det vi upplever som individens unika särdrag, hennes "personlighet".

- Hur resonerar du kring människans biologi och natur; går det att förstå och förklara vad en människa är utifrån hennes genetiska förutsättningar? Kan en strikt naturvetenskaplig definition beskriva dig? Är något annat relevant?

Inom humanvetenskapen brukar man tala om "autonomi" när man diskuterar människans förmåga till ett självständigt och fritt medvetande. René Descartes, Friedrich Nietzsche och Jean-Paul Sartre är tre filosofer som har haft stort inflytande på idébildningar kring människans fria vilja.

Descartes dualism

Den franske vetenskapsmannen och filosofen René Descartes (1596-1650) var epokgörande för den framtida filosofin. Hans försök att hitta lagbundenhet i filosofin utmynnade i det kända påståendet Cogito ergo sum (lat. "jag tänker, därför finns jag").

Tanken finns och genom att den finns, finns bevisligen även den som tänker tanken, resonerade Descartes. Kroppen upplever vi genom våra sinnen och dessa hade Descartes redan tidigare avfärdat som otillförlitliga. För att ytterligare belägga sin ståndpunkt redogjorde han för det som kallas vax-argumentet. Efter att utförligt med alla sina sinnen ha beskrivit en bit vax höll han biten över ett ljus. Alla kännetecken som hans sinnen förmedlat förändrades fullständigt - trots det var biten i hans hand fortfarande vax.

Liksom han separerar sinnena och förnuftet, separerar Descartes den mänskliga naturen; hon har en materiell kropp underkastad naturlagarna och en icke-materiell själ, utom räckhåll för dessa. Även om både sinnen och förnuft kan bedra människan och hon kan betvivla sin fysiska kropps existens - kan hon inte betvivla upplevelsen av att ha en kroppslig existens; att människan är ett tänkande ting är det enda hon kan veta.

Även om de är skilda åt så är människans kropp och själ intimt förenade. Kroppens upplevelse kan ge en förnimmelse i själen och själen kan med viljans kraft påverka kroppen. Människans fria vilja är enligt Descartes, som det heter, självveident, alltså obestridlig för en själv.

- Kan du förstå hur Descartes resonerade? Tanken på att skilja kropp och själ åt återkommer och kan nog påstås vara vanligt förekommande. Hur förstår du själv den mänskliga naturen; har vi en själ? Om så är fallet; vart

kommer den ifrån, vart finns den och vad händer med den när vi (vår fysiska kropp) dör? Om själen inte finns; vart finns då "jaget" som du upplever? Vad är "jag"?

- Fokus mellan det kroppsliga och det icke-kroppsliga skiftar. För de unga tjejerna i filmen tycks tillvaron handla mycket om kropp och yta; om att ständigt synas, fotograferas, visa upp sig. Varför, tror du? Tror du att deras uppträdande påverkar deras självbild? Står kropp och själ i kontrast till varandra på något sätt? Vad har "objekt" och "subjekt" med saken att göra? (Har det med saken att göra, anser du?)

Nietzsches nihilism

Friedrich Nietzsche (1844-1900) ifrågasätter hela den kunskapsteoretiska grund som Descartes anser sig ha fastställt. För honom är Descartes slutsats att "jag tänker, alltså finns jag" oriktig. Påståendet bottnar i språkliga kategorier eftersom "jaget" är en konstruktion som människan själv skapat, för att göra verkligheten hanterlig. Språket förklarar hur vi, den mänskliga arten, uppfattar världen, men det säger ingenting om hur världen faktiskt ser ut, konstaterar Nietzsche. Idén om personliga pronomen är bara en av många skapade kategorier.

Det finns inget jag och vi kan inte kontrollera vårt tänkande, menar Nietzsche, som därmed avfärdar den fria viljan som ett tankefel. Inga tankar är autonoma i förhållande till vår mänskliga natur och viljan är endast resultat av artens självbevaringsdrift.

- Hur resonerar du, står vårt språk i vägen för oss? Kan man tänka utan ett språk? Om vi bara ser verkligheten så som vi är rustade att förstå den kan vi alltså aldrig tänka en tanke som överstiger vår natur. Gör det Nietzsches synsätt förenligt med strikt naturvetenskapliga, nutida, förklaringsmodeller?

- Om vi inte vet något om världen vi lever i, kan vi då veta något om rätt och fel? Existerar moraliska värden oberoende av oss, eller skapas de av människan?

- När busschauffören upptäcker den trasiga gardinstången tar han upp incidenten som en moralisk princip. Tycker du att han har rätt att göra det? Varför/varför inte?

Sartres existentialism

Den kände franske författaren och filosofen Jean-Paul Sartre (1905-1980) tilldelades, men avböjde, nobelpriset i litteratur 1964 och är känd som en av förgrundsgestalterna inom existentialismen. "Existensen föregår essensen" hävdade Sartre angående människans natur. Med det menade han att människan formas av och låter sig definieras utifrån de val hon gör i livet. Till skillnad från andra existenser, föremål och djur, är människan ett tomt papper som själv skapar innebörden av sin existens. En hund är bara en hund, men en människa skapar själv gränserna för vad det innebär att vara människa.

Sartre menade dessutom att insikten om det ansvar som den totala friheten innebär, skapar ångest. Den svindlande tanken på att människan själv är ansvarig för att definiera mänskligheten gör att folk försöker fly från ansvaret genom att gömma sig bakom idéer om determinism. Likväl är även valet att inte välja ett val och vi kan

således aldrig frågå den frihet vår natur tilldömt oss, konstaterar Sartre.

Beroende på hur man uppfattar människans villkor och existens kommer man att förhålla sig olika till frågor om skyldigheter, ansvar, moral, bestraffning, maktutövning och resursfördelning. Vardagliga och praktiska frågor om politik och samhälle bottnar alltså i filosofiska resonemang om den mänskliga naturen och förmågan till, eller frånvaron av, en fri vilja.

Men är orsakssambandet mellan vilja och handling verkligen rimligt att anta? Just den tendens att fly ansvar som Sartre pekar på, återkommer som förklaringsmodell till många socialpsykologiska experiment. Utan att synbart tvång föreligger, men också utan uppsåt, fattar människor beslut som strider mot både viljan och den moraliska uppfattningen om rätt och fel. Ett ständigt överhängande hot mot människans fria vilja, förutsatt att den i någon bemärkelse finns, tycks vara vår natur, inte i biologisk utan i social bemärkelse; vi är flockdjur.

- När farbrorn som skjuter sig i ögat inte själv tar ansvar för sin hälsa blir alternativet att ta honom till ett sjukhus "omöjligt" för hans nära och kära. Hur ser du på deras ansvar för hans hälsa? Och varför talar lärarna om den utsatte elevens hemförhållanden istället för om Ulfs agerande? Kan man fly från ansvar? Har alla människor i princip samma ansvar?

- Har de olika politiska partierna och samhälleliga institutionerna någon koppling till idéer om människans fria vilja? Kan begrepp som stat, kvotering, rättvisa och marknadsekonomi förklaras utifrån en uppfattning om den fria viljan?

Produktionsuppgifter

Sverige 2008

Producent & manus: Erik Hemmendorff

Manus & regi: Ruben Östlund

Foto: Marius Dybwad Brandrud

Klippning: Ruben Östlund & Philippe Bober

Scenograf: Pia Aleborg

I rollerna

Vilmar - Vilmar Björklund

Lola - Lola Ewerlund

Skådespelerskan - Maria Lundqvist

Busschauffören - Henrik Vikman

Linnea - Linnéa Cart-Lamy

Sara - Sara Eriksson

Lärarynnet - Cecilia Milocco

Leffe - Leif Edlund Johansson

Olle - Olle Liljas

Tekniska uppgifter

Längd: 102 minuter

Format: 1,85:1

Ljud: Dolby SR

Censur: Barntillåten

Svensk premiär: 28 november 2008

Distribution

Svensk Filmindustri, 169 86 Stockholm tel 08-680 35 00, fax 08-680 37 83 epost: sffilm@sf.se

Redaktion: Andreas Hoffsten, Barn & ungdom, Svenska Filminstitutet, januari 2009